

בית המדרש הווירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי שלייד ישיבת הר עציון
שיעורים בדרכיה: אישה והלכה
צוות דרכיה, לורי נוביק

- לחצו כאן כדי לראות גרסה מעודכנת של השיעור עם כלי למידה נוספים באתר דרכיה.
- הרשמו כאן לניוזלטר כדי לקבל עוד עדכונים ותכנים ממיזם דרכיה.
- נשמח לקבל הערות והארות כאן.

לימוד תורה ב: חיוב

מהי ה"תורה" שאישה חייבת ללמוד?

מאת לורי נוביק | עריכה: הרב עזרא ביק, אילנה אלצפן, ושיינע גולדברג

תרגום: רחל וינשטיין עריכה בעברית: חניטל אופן ועדיה בלנק

פטור או איסור

ראינו כי ברובד ההלכתי, האישה פטורה מהחיוב הפורמלי ללמוד תורה. אך כדי לברר את משמעות הפטור עלינו לעיין במשנה שדנה בשאלה זו. באופן מפתיע, מקור הדיון בנושא הוא בהקשר לאישה סוטה.

הסוטה (במדבר ה', יא-לא) היא אישה שהתייחדה עם גבר זר בפני עדים, לאחר שבעלה קינא לה והזהירה לבל תעשה זאת. לפי התורה יכול הבעל להכריח אותה לשתות בבית המקדש "מים מאררים" אשר יגרמו למותה ולמות הגבר שאיתו זינתה, אם אכן הם אשמים.

המשנה מעלה את האפשרות שלאישה סוטה יש זכויות בשמיים. המשנה מסבירה שלא תמיד המים פועלים את פעולתם מיד, ואם יש לה זכות יתכן שזכותה תגן עליה ותדחה את מיתתה. במקרה שכזה יתכן והיא תחיה עוד שנה, שנתיים או אפילו שלוש שנים. נחלקו בן עזאי ורבי אליעזר בהשלכות העניין:

סוטה ג, ד

מכאן אומר בן עזאי: חייב אדם ללמד את בתו תורה, שאם תשתה תדע שהזכות תולה לה. רבי אליעזר אומר כל המלמד בתו תורה מלמדה תפלות...

א. שיטת בן עזאי בן עזאי לומד על חיוב לימוד תורה לאישה "מכאן". מדוע הוא קושר בין תלמוד תורה לבין טקס הסוטה?

כנראה שבן עזאי חושש למצב שבו ייצא לעז על פעולתם של המים המאררים, בשל זכויותיה של האישה (וגם בשל לימודה) שגרמו לדחיית פעולתם. הוא מחייב נשים ללמוד תורה כדי לדעת שכך המים פועלים.

האם ניתן ללמוד מדברי בן עזאי לגבי סוטה על לימוד תורה לנשים בכלל?

ניתן לומר שאמירתו של בן עזאי שייכת גם מחוץ לעולמה של האישה הסוטה. אם בכוחו של לימוד התורה להועיל לאישה במצב הקשה והקיצוני של הסוטה, הוא בוודאי גם נכס חשוב מאוד לאישה בכל מצב בחיים. ייתכן שלימוד התורה אף יסייע לאישה שלא לסטות, כך שלא תגיע מלכתחילה למעמד הסוטה.

בן עזאי אינו מערער על האמירה שאין על האב חובה ללמד את בתו תורה מתוקף מצוות תלמוד תורה דאורייתא, אלא הוא מציע כיוון חדש לחיוב. בעיניו התורה השאירה מקום לעידוד לימוד התורה לנשים, ואף לעיתים לחייבו מדרבנן.

ב. שיטת רבי אליעזר רבי אליעזר חולק על מסקנת בן עזאי. מצד אחד, רבי אליעזר נוקט בלשון שלילית המבטאת הסתייגות חריפה ומתייחסת לסכנות הלימוד. מצד שני, הוא אינו אומר שלימוד זה "אסור". לדעתו אב המלמד את בתו גורם לבעיות, והוא משווה את התוצאה לתפלות. הכוונה היא לדברים תפלים (או לפריצות).

הגמרא מסבירה את דעת רבי אליעזר:

סוטה כא ע"ב

א"ר אבהו מאי טעמא דר"א [=דרבי אליעזר]? דכתיב 'אני חכמה שכנתי ערמה', (משלי ח', יב).
כיון שנכנסה חכמה באדם נכנסה עמו ערמומית.

רבי אליעזר חושש מן הערמומיות שעשויה להיווצר בעקבות הלימוד. הוא חושש שידע תורני יפגע בתום של האישה ויובילה לקלקול. תפיסה זו שונה בתכלית מן התפיסה הרווחת, שלימוד התורה מתקן את האדם.

המאירי, שחי בימי הביניים, מסביר את דברי רבי אליעזר על ידי משל. הוא משווה את לימוד התורה של האישה לצליל הפעמון. בגלל היותו חלול, הפעמון מצלצל בקול גדול. לדעתו, כך גם אישה שנחשפה למעט תורה – לומדת מעט ומיד חושבת שרכשה ידע נרחב. תחושת ביטחון מוטעית זו היא מסוכנת ועלולה להוביל לתפלות.¹

בתלמוד הירושלמי מופיע סיפור המדגים עד היכן מגעת התנגדותו של רבי אליעזר ללימוד תורה לנשים. בזמנו של רבי אליעזר היה מקובל שלעיתים, כאשר נוצר קשר בין לוי לישראל, היה הישראלי נותן באופן קבוע את מעשרותיו ללוי זה. המטרונה המופיעה בסיפור הייתה נותנת את מעשרותיה לבנו של רבי אליעזר, שהיה כהן (על פי השיטה שהמעשרות מיועדים לכל שבט לוי, כולל הכהנים).

תלמוד ירושלמי סוטה ג', ד

מטרונה שאלה את ר' לעזר [=אליעזר]: מפני מה חט[א] אחת במעשה העגל, והן מתים בה שלש מיתות? אמר לה: אין חכמתה שלאשה אלא בפילכה. דכתיב (שמות לה) "וכל אשה חכמת לב בידיה טו". אמ' לו הורקנוס בנו: בשביל שלא להשיבה דבר אחד מן התורה, איבדת ממני שלש מאות כור מעשר בכל שנה! אמ' ליה [=אמר לו]: ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים.

מסיפורים תלמודיים נוספים אנו מתוודעים לדמותו החריפה של רבי אליעזר. בולטת במיוחד קנאותו והקפדתו על דרכי העברת התורה מרב לתלמיד. בסיפור זה אנו עדים לקנאות זו ברוב עוזה.

רבי אליעזר אינו מוכן ללמד תורה לנשים בכל מחיר. הוא מסרב לענות לשאלתה של המטרונה, השואלת על ההפרש בין מספר העונשים שבאו על בני ישראל על חטא העגל (שלושה) לבין היות החטא אחד. בכך הוא לא מלמדה, למרות שבעקבות כך היא מפסיקה לפרנס את בנו. לדעת רבי אליעזר, חכמת האישה מוגבלת לפלך (מכשיר הטוויה) שלה. הפלך שייך לעולם מחוץ לבית המדרש.

בהמשך הגמרא רבי אליעזר עונה על שאלת המטרונה, אך תשובתו מיועדת לתלמידיו. מכאן מובן שרבי אליעזר לא ראה חסרון כלשהו בשאלה עצמה, אלא שהתנגד באופן גורף לדבר עם אישה בדברי תורה.

מדוע רבי אליעזר כה חושש מלימוד תורה לנשים?

קשה להבין מה הסיבה לאמירתו החריפה של רבי אליעזר. כיצד ייתכן שלימוד התורה יזיק ללומדיה?

ניתן לנסות ולהסביר את עמדתו משלושה כיוונים:

א. הסבר היסטורי – על פניו, הכי נוח להסביר את שיטת רבי אליעזר ממבט היסטורי. הנשים בימיו לא זכו לחינוך פורמלי כללי או תורני, ולרוב היו במעמד חברתי ואינטלקטואלי נחות מזה של הגברים. ללא כל ידע בסיסי או רקע השכלתי, קל להבין את דברי התורה באופן שגוי ולעוות אותם.

אולם הסבר כזה הוא בעייתי בהתחשב בעובדה שאנו מכירים נשים חכמות מתקופת המשנה והתלמוד: אשתו של רבי אליעזר, אמא שלום, הייתה דמות ידועה בחוכמתה ובאישיותה המרשימה וכן בעלת ייחוס מכובד.² גם אשתו של רבי מאיר, ברוריה, נודעה בלמדנותה ובחריפותה. המטרונה המופיעה

¹ בית הבחירה סוטה דף כ ע"א

והיא סבורה שהשיגה ומקשקשת כפעמון להראות את חכמתה לכל.
² אמא שלום הייתה בת למשפחת הנשיאות ואחותו של רבן גמליאל דיבנה.

בסיפור גם היא בעלת מעמד גבוה, ובנו של רבי אליעזר עצמו נסמך על נדיבותה. כמו כן ראינו שרבי אליעזר מכיר בשאלותיה כשאלות טובות המצריכות מענה, שאותו הוא נותן בפני תלמידיו.

בנוסף צריך לזכור שבן עזאי, שחי גם הוא באותה התקופה רבי אליעזר, חולק עליו ומחזיק בגישה שונה ביחס ללימוד תורה לנשים, כפי שראינו במשנה.

נקודות אלו מקשות על אימוץ הסבר היסטורי, שבא לבטל את דברי רבי אליעזר במחי יד כתוצר של תפיסות עולם ארכאיות.

ב. הסבר מהותני – כיוון אחר להבנת דברי רבי אליעזר נסמך על ההנחה שיש הבדל מהותי בין גבר לאישה. האמירה של רבי אליעזר שחכמת הנשים היא דווקא בפלך מובילה לכיוון זה. כנראה שהוא סובר שחכמת הנשים שונה מחכמת הגברים באופן מהותי.

במסגרת דיון לגבי הגיל שבו קטן הופך לבוגר מספיק שנדריו יהיו בעלי תוקף, עולה השאלה האם יש הבדל מהותי בין ההתבגרות הקוגניטיבית של גברים להתבגרות של נשים? מצד אחד מופיעה הקביעה שהילד מתבגר בגיל צעיר יותר מפני שהלימוד מקדם אותו.³

קביעה אחרת, המופיעה בשמו של רבי יהודה הנשיא, טוענת דווקא שהילדה מתבגרת מבחינה אינטלקטואלית תחילה. כך נפסק להלכה שנדרי הבת תקפים מגיל צעיר יותר מאלו של הבן. הטעם לדבר מופיע בגמרא:

נידה מה ע"ב

בינה יתירה באשה יותר מבאיש.

רבים הסבירו את ההבדל בין גברים לנשים על בסיס ביטוי זה, "בינה יתירה". המהר"ל למשל הבין שהבינה של האישה היא אינטליגנציה גולמית, לעומת אינטליגנציה מופשטת שבה מתאפיין הגבר.⁴ הרב קוק מתייחס אף הוא לבינה יתירה של האישה וטוען שבזכותה האישה אינה צריכה ללמוד באופן מסודר כפי שמחוייב הגבר.⁵

הרב ברוך הלוי אפשטיין, בעל התורה תמימה, משווה את האמירה על בינה יתירה לאמירה אחרת בגמרא ש"נשים דעתן קלה".⁶ כיצד יתכן שהאישה ניחנה "בבינה יתירה", אך דעתה "קלה", פחותה, מזו של הגבר?

הוא טוען שהמילים 'דעת' ו'בינה' מתייחסות למרכיבים שונים בחשיבה. לדוגמה, הוא טוען שלימוד התורה שבעל פה נשען על דעת ולכן פחות מתאים לבינת האישה מאשר לימוד תורה שבכתב.⁷

בהמשך לדברי בעל התורה תמימה, ייתכן שניתן לומר שלגברים ולנשים יש סגנונות חשיבה שונים. לפי תפיסה זו, אולי ההבדל בין הגבר לאישה בחיוב במצוות תלמוד תורה משקף הבדל בין סגנונותיהם הקוגניטיביים.⁸

ג. גישה ללימוד תורה באופן כללי – ייתכן שתפיסתו המחמירה של רבי אליעזר לגבי לימוד תורה באופן כללי היא הסיבה ליחסו ללימוד תורה לנשים. רבי אליעזר פעל רבות לשמר את האופן שבו התורה

3 מסכת נדה דף מה ע"ב

אמר רב שמואל בר רב יצחק: מתוך שהתינוק מצוי בבית רבו נכנסת בו ערמומית תחלה. יש לשים לב שהמילה ערמומיות המופיעה כאן אינה בעלת קונוטציה שלילית כפי שהייתה במסכת סוטה.

4 מהר"ל חידושי אגדות מס' נדה מה ע"ב

כי האישי יש לו שכל וחכמה ביותר הוא השכל הנבדל, אבל שכל היולאני מוכנת האשה לקבל ביותר.

5 הרב ארי יצחק שבט, "אגרת חדשה של הרב קוק בנושא תלמוד תורה לנשים"

[http://asif.co.il/download/haravarishvat%20\(2\).pdf](http://asif.co.il/download/haravarishvat%20(2).pdf)

6 למשל, שבת לג ע"ב

7 תורה תמימה דברים יא הערה מח

כי כשרונות דעת ובינה שונים הן... ולכן אף על פי שהנשים יש להן כח בבינה יתירה אבל דעתן... קלה היא....

8 לעיון נוסף בנושא למידה שונה בין המגדרים Carol Gilligan, In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Cambridge: Harvard University Press, 1982.

הועברה מרב לתלמידו, עד כדי כך שהוא מעיד על עצמו שמעולם לא לימד דבר הלכה שלא למד בעצמו מרבו.⁹ אולי קבלת נשים לקהל הלומדים נדמתה לו כסטייה ממסורת העברת התורה שעליה כה הקפיד.

לרבי אליעזר הייתה תביעה עצמית גבוהה ברמה של מושלמות ביגיעת התורה, וייתכן שהנסיבות של אותה תקופה לא אפשרו לנשים ללמוד באופן שכזה, וממילא העדיף ר' אליעזר שלא תהיה לאישה אפילו דריסת רגל קטנה בעולם הלימוד.

אף על פי שההלכה בדרך כלל אינה כרבי אליעזר, שיטתו בעניין זה התקבלה להלכה. נראה שהסיבה לכך היא שבהמשך המשנה מובאת שיטת רבי יהושע, שלכאורה מסכים עם רבי אליעזר.

חיוב נשים

אמנם דברי רבי אליעזר התקבלו להלכה, אך גישה זו מעלה שאלות רבות. ישנם מקורות המעידים על כך שנשים אכן למדו תורה, ואולי אף מחויבות ללומדה.

למשל, מסופר בגמרא שבימי המלך חזקיהו כל ילד, ילדה, איש ואישה היו בקיאים בהלכות טומאה וטהרה. מקור זה לכאורה סותר את שיטת רבי אליעזר.

סנהדרין צד ע"ב

בדקו מדין ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ מגבת ועד אנטיפרס ולא מצאו תינוק ותינוקת איש ואשה שלא היו בקיאים בהלכות טומאה וטהרה.

בדומה לכך, התורה מחייבת נשים במעמד קריאת התורה במצוות הקהל. האם אין כאן סתירה לשיטת רבי אליעזר?

בעניין מצוות הקהל דברי הגמרא עשויים לסייע בישוב הסתירה:

חגיגה ג ע"א

"הקהל את העם האנשים והנשים והטף [...] לְמַעַן יִשְׁמְעוּ וְלִמְדוּ, וְיֵרְאוּ אֶת-ה' אֱלֹהֵיכֶם, וְיִשְׁמְרוּ לְעֲשׂוֹת, אֶת-כָּל-דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת". אם אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע, טף – למה באין? כדי ליתן שכר למביאייהן.

רבי אלעזר בן עזריה מסביר שלאחר שהפסוק מפרט את מי צריך להקהיל, הוא מתאר את הפעולות השונות שמבצעים המתקהלים במעמד הקהל. כל אחד מן הפעלים המופיעים בפסוק מתייחס למטרה שונה וייחודית שלשמה זומנו החלקים השונים באוכלוסייה: האנשים באים ללמוד, הנשים באות לשמוע. מה ההבדל בין ללמוד ולשמוע? בעלי התוספות מסבירים ששמיעה מיועדת דווקא לסייע בקיום המצוות:

תוספות סוטה כא ע"ב

ונראה דפי' דמצוה לשמוע הנשים כדי שידעו לקיים מצוה...

על פי פירוש זה רבי אלעזר בן עזריה מסביר שהנשים באות כדי "לשמוע" במטרה לקיים, נשים אינן צריכות ללמוד תורה לשמה. התלמוד הירושלמי מציין שרבי אלעזר אינו מקבל את דברי בן עזאי:

ירושלמי סוטה פרק ג, ד

ובן עזאי דלא כרבי לעזר בן עזריה.

כפי שראינו, בן עזאי סובר שהאב חייב ללמד את בתו תורה באופן כללי. לדעת רבי אלעזר, לעומת זאת, אישה צריכה רק "לשמוע" כדי להבין רק את הנצרך לה לקיום המצוות.

⁹ מסכת סוכה כח ע"א
ולא אמרתי דבר שלא שמעתי מפי רבי מעולם.

קריאה מחודשת בשיטת רבי אליעזר

ייתכן שגם רבי אליעזר, כרבי אלעזר בן עזריה, לא התנגד ללימוד תורה לאישה המצומצם למצוות השייכות לה, לימוד כדי לקיים. אם נבין כך את דברי רבי אליעזר, הרי שאין סתירה בין דבריו לדברים שנאמרו במצוות הקהל.

טענה דומה מופיעה בספר חסידים, שכתב רבי יהודה החסיד בתחילת המאה ה-13:

ספר חסידים סימן שיג

חייב אדם ללמוד לבנותיו המצות, כגון פסקי הלכות. ומה שאמרו, שהמלמד לאשה תורה כאלו מלמדה תיפלות, זהו עומק תלמוד וטעמי המצות וסודי התורה. אותן אין מלמדין לאשה ולקטן. אבל הלכות מצות ילמד לה, שאם לא תדע הלכות שבת, איך תשמור שבת? וכן כל מצות כדי לעשות להזהר במצות.

ספר חסידים סובר שיש לאב חובה ללמד את בתו מצוות, כלומר הלכה, בדינים השייכים לה. אחרת "איך תשמור שבת"? הוא מחלק בין לימוד עיוני מעמיק, שאליו התנגד רבי אליעזר, ללימוד מעשי הנצרך כדי לקיים את המצוות. אם כן, רבי אליעזר התנגד ללימוד של תחומי תורה מסוימים בלבד: לימוד הגמרא באופן מעמיק, עיון בטעמי המצוות ועיון בקבלה. הוא לא התנגד ללימוד הלכה למעשה.

מסורת מדור לדור לעומת לימוד עיוני

לפי האומרים שהאישה מצווה ללמוד את ההלכות השייכות לה, באיזה אופן עליה ללמוד? כפי שהוסבר [במבוא לדרכיה](#), יש שתי שיטות להעברת המסורת: האחת עיונית למדנית, והשנייה במסורת מסורת התנהגותית העוברת מדור לדור ונלמדת מהאנשים מסביב. האם יש לחשוף את האישה ללימוד עיוני? או שמא עדיף שתיחשף למעשי הנשים שאיתן היא חיה וכך תלמד?

א. לימוד התנהגותי. המהרי"ל, שחי בסוף המאה ה-14 ובראשית המאה ה-15, טוען שעל הנשים ללמוד את המצוות בעיקר בצורה התנהגותית, דרך לימוד מן הסביבה, ולא בלימוד עיוני.

שו"ת מהרי"ל סימן קצט

ואי משום דידעו לקיים המצות, אפשר שילמדו ע"פ הקבלה השרשים והכללות. וכשיסתפקו ישאלו למורה. כאשר אנו רואין בדורינו שבקיאיות הרבה בדיני מליחה והדחה וניקור והלכות נדה וכיוצא בזה, והכל ע"פ הקבלה מבחוח

המהרי"ל הכיר בכך שהנשים בתקופתו היו בקיאיות בהלכות רבות. בקיאיות זו לא נבעה מלימוד עיוני אלא מניסיון חיים מעשי, ומלימוד הלכה למעשה ממעשי הנשים הסובבות אותן. לכן הוא הסיק שאין לנשים צורך בלימוד עיוני. לימוד עיוני נחוץ רק כאשר יש מקרה של ספק, ובו ניתן לפנות למורה הלכה.

ככלל, חשש המהרי"ל מלימוד פשטני המתמקד ב'שורה התחתונה' בלבד. בשל כך הביע התנגדות לפרסום ספרי סיכום המנגישים את ההלכה לכל מי שאינו מסוגל ללמוד בעיון.¹⁰ כנראה שמתוך כך גם התנגד ללימוד תורה עיוני של נשים, בהנחה שלימוד נשי יסתכם בלימוד פשטני בדומה לקריאה בספרי סיכומים.

ב. לימוד תורה עיוני. ישנם פוסקים הסוברים אחרת. לדוגמה רבי יצחק מקורביל, מבעלי התוספות, שקדם למהרי"ל בכמאה שנה. בספרו "ספר מצוות קטן" (המכונה: סמ"ק) הוא פונה לגברים ולנשים כאחד. בהקדמה לספרו¹¹ מסביר תלמידו:

ספר מצוות קטן הדמה ותוכן עניינים

...וגם כתב עוד לנשים המצות הנהוגות להם, עשה ולא, ותועיל להן הקריאה והדקדוק בהן כאשר יועיל עסק התלמוד לאנשים

¹⁰ שו"ת מהרי"ל סימן צג
¹¹ ספר מצוות קטן הקדמה ותוכן עניינים

לדעתו יש תועלת בכך שאישה תלמד את פרטי המצוות שבהן היא מחוייבות מתוך ספרי הלכה, ותועלת זו מקבילה לתועלת שאותה יפיקו הגברים מלימודם. פנייתו השווה לגברים ולנשים מעידה שלדעת הסמ"ק מן הראוי שנשים ילמדו הלכה בצורה עיונית.

חשוב לציין שהמהרי"ל מביא את דברי הסמ"ק באחת מתשובותיו.¹² אף שהמהרי"ל חולק על הסמ"ק, הוא הכיר בשיטתו.

הלכה למעשה

הרמ"א מביא את פסיקתו בהגהותיו על השולחן ערוך:

רמ"א שולחן ערוך יו"ד רמו, ו

ומ"מ [=ומכל מקום] חייבת האשה ללמוד דינים השייכים לאשה

הרמ"א אינו מפרט באיזה אופן האישה חייבת ללמוד, אם בקבלה במסורת בלבד או גם באופן עיוני מעמיק.¹³

מהי דרך הלימוד האידיאלית לאישה, לאור חשיבות לימודה לצורך קיום המצוות?
כפי שנאמר לעיל, חובת תלמוד תורה הפורמלית אינה שייכת לנשים, אך יש חובה על האישה ללמוד את ההלכות כדי שתוכל לקיימן כראוי. נראה שאפילו התנגדותו של רבי אליעזר לא מונעת מן הנשים לימוד זה. השאלה היא באיזה אופן צריך ללמוד.

לכאורה המסורת ההתנהגותית, הלימוד הסביבתי העובר מדור לדור, הוא האידיאלי לצורך שימור המסורת. בפשטות נראה שאין צורך בלימוד עיוני כדי להבטיח קיום מצוות, מספיק ללמוד מן הדורות הקודמים שנמצאים בסביבתה הקרובה של הבת.

אומנם יש מקרים רבים שבהם לימוד סביבתי בלבד מביא לטעויות ולבלבולים. לעיתים הדבר מביא לחומרות ולקולות שאינן נכונות. מי שלומד באופן עיוני מודע למקומות שבהם הוא אינו יודע ויכול לחפש תשובה לשאלותיו. מי שלא לומד, ייתכן ולא ידע בכלל שיש שאלה. התערבות רב במקרה כזה עשויה להיות מורכבת.

מצד שני, גם בלימוד העיוני יש מכשולים. לעיתים קשה להביא את הידע העיוני לידי קיום, לגשר על הפער שבין המילה הכתובה לבין עולם המעשה. וגם אז מתוך חוסר מקצועיות ייתכנו שגיאות של "להתיר את האסור ולאסור את המותר".

נראה שהאידיאל הוא לשלב בין שתי צורות הלימוד ולהגיע לאיזון ביניהן, בהתייעצות עם מורי הלכה.

המשיכו ללימוד תורה ג': פתחים והתפתחויות

לעיון נוסף

- גוטל, הרב נריה. "תלמוד תורה לנשים", מתוך **טל לישראל**, ערך: מיכאל שטיגליץ, עמ' 64-41. מרכז שפירא: המכון התורני אור עציון, תשס"ה.
- הנקין, הרב יהודה. **שו"ת בני בנים**, חלק ג, סימן י"ב. צור אות: ירושלים, 1998.
- רוזנפלד, ב., עורך. **האשה וחינוכה**. כפר סבא: אמנה, 1980.
- שבט, הרב ארי יצחק, "אגרת חדשה של הרב קוק בנושא תלמוד תורה לנשים." מתוך **מאורות ליהודה**, ערך: מ. רחימי. אלקנה: אורות ישראל, תשע"ב, עמ' 362-343.

¹² תשובות מהרי"ל החדשים מה: ב.

¹³ החיד"א דן בתוקף החיוב של נשים בלימוד מצוות השייכות לאישה, ומסיק שחובת הלימוד שלהן אינה מצד מצוות תלמוד תורה, אלא מצד ההכרח הטכני לדעת כיצד לקיים את המצוות.

ברכי יוסף לחיד"א או"ח סימן מז ס"ק ז

...דחיובם אינו מצד מצוות ת"ת דודאי פטורת הן, אמנם חייבות מיהא למען דעת הדינים שלהן, ואי בקיאי בהן תו ליכא עלייהו שום סרך חיוב ללמוד...

- Harvey, Dr. Warren Z., "The Obligation of Talmud on Women According to Maimonides," *Tradition* 19:2 (Summer 1981), pp. 122-130. •
- Wolowelsky, Joel, ed. *Women and the Study of Torah*. New York: Ktav, 2001. •
- Zolty, Shoshana. *And All Your Children Shall Be Learned: Women and the Study of Torah in Jewish Law*. Northvale, NJ: Jason Aronson, 1997. •